

РОЗДІЛ IV. ІСТОРИЧНА ДУМКА

*Стоян Т.
НПУ імені М. П. Драгоманова*

ПРОБЛЕМА ШЛЮБУ І ОФІЦЕРСЬКИЙ КОРПУС РОСІЙСЬКОЇ АРМІЇ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Важливою складовою будь якого суспільства є армія, і, зокрема, її основна частина – офіцерський корпус. Саме офіцерський корпус концентрує в собі військові традиції держави, а якісний склад офіцерських кадрів, їх моральні риси завжди є свідченням її могутності. Протягом багатьох століть вагоме місце в системі суспільних відносин належить інституту шлюбу, позитивна роль якого в цілому незаперечна. Але є певні категорії населення, які час від часу підпадали з різних міркувань під законодавчі обмеження в цьому питанні з боку держави. Особливо часто різного роду обмеження щодо вступу до шлюбу стосувалися військових. Досить показовою в цьому плані є ставлення держави, її військових та громадських інституцій до проблеми шлюбу в офіцерському середовищі армії Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст..

Зазначена проблема є актуальною як с точки зору її місця в сучасному суспільстві, так і в науково-історичному контексті, оскільки є практично не вивченою. Довгий час в радянській історіографії переважаючим було негативне ставлення до вивчення історії російської армії, її підрозділів дорадянських часів. Протягом десятків років офіційна наука, поставив на офіцерський корпус армії Російської імперії “тавро контрреволюції”, уникала в своїх дослідженнях названої проблематики. Наукових праць з цієї тематики – одиниці. В сучасній російській історіографії 1990-х років можна виділити лише монографію С.В. Волкова [1], який своїм завданням визначив “в популярній формі” викласти “основні питання російського корпусу” [1, с. 9]. Деяке посилення інтересу вчених до проблем російської армії минулих століть спостерігається лише з початку ХХІ століття [2].

Метою даної статті є з’ясування історичних обставин, об’єктивних та суб’єктивних факторів запровадження законодавчого обмеження вступу до шлюбу офіцерів російської армії в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХІ ст.,

дослідження реакції громадськості на такого роду обмеження. При написанні статті були використані проблемно-хронологічний та порівняльно-історичний методи дослідження

До початку 1870-х років шлюби офіцерів російської армії здійснювались відповідно загальним правилам стосовно осіб, що перебували на державній службі. Основою цих правил була стаття 2144 частини II Збірника військових постанов 1859 року. В 1868 році Наказом № 386 по воєнному відомству для генералів, штаб-та обер-офіцерів, чиновників воєнного відомства та нижчих військових чинів, які вступали до шлюбу, були встановлені обмеження. Проте появі закону про обмеження шлюбів передувала більш ніж тридцятирічна боротьба думок навколо цього питання в суспільстві Російської імперії.

Першим, хто відкрито висловив думку про обмеження шлюбів для офіцерів, був фельдмаршал Паскевич, який свого часу був чолі розгрому польського повстання 1830–1831 років. Він приймав участь у війні з Наполеоном, з Персією, був добре обізнаний зі всіма складнощами офіцерського життя, бачив проблеми, які виникали у офіцерів, обтяжених родинами. Залишившись без годувальника, ці сім'ї, позабути всіма, жебракували. Паскевич написав доповідну записку на ім'я воєнного міністра, де виклав свої міркування щодо обмеження можливості вступу до шлюбу молодих та малозабезпечених офіцерів. Серед його пропозицій були такі: офіцер не може одружуватись раніше досягнення їм 30-річного віку. Вступаючи до шлюбу, він мав надати “документ забезпечення”, в якому був би зазначений його розмір його щорічного прибутку – не менше 115 крб. для армійського обер-офіцера та 230 крб. – для армійського штаб-офіцера. Проте ці пропозиції не було підтримано військовим керівництвом [3, с. 5]. Лише через 10 років, в 1845 році, імператор Микола II визнав пропозиції Паскевича доречними і повідомив про це воєнного міністра. Імператор звертав увагу на те, що “число одружених обер-офіцерів, що служать у війську, занадто високе, і що багато з них, не маючи інших шляхів забезпечити свої родини крім плати, яку вони отримують від держави, опинилися з своїми родинами в скрутному становищі” [5, с. 6].

Проте, вказівки імператора, пропозиції Паскевича залишались нереалізованими. Ще більше занепокоєння офіцерів та воєнного відомства викликали родини, залишені напризволяще, коли в 1853 році багато офіцерів було відправлено на Кримську війну. Військове відомство констатувало: “Сімейний офіцер може бути корисним для служби лише тоді, коли родина забезпечена та не забирає всієї турботи, а залишає час для відпочину після службових занять і є для нього радістю під час його складної військової служби.... При переїздах офіцерська родина досить часто впадає в страшні злидні, залізає в борги. Як наслідок офіцери намагаються залишити військову службу і шукають місця роботи, що не вимагає переїздів” [3, с. 15].

Але на той час проект закону про обмеження вступу до шлюбу офіцерів не був затверджений. Опоненти стверджували, що такий закон “дискримінує молодих військових в їх праві відповідно з громадськими та церковними законами одружуватись, оскільки всі громадяни Російської імперії по досягненні 18 років від народження мають на це право” [3, с. 8]. Були заперечення також відносно запропонованого рубіжного віку 30 років, починаючи з якого офіцер отримував дозвіл на шлюб. “30-річний термін парубкування, – вказували опоненти, – занадто довгий і сприятиме розврату, оскільки складно до 30 років приборкати в собі природні процеси” [3, с. 9].

В решті решт було вирішено прийняти Закон про шлюб офіцерського складу армії Російської імперії.

Але перш ніж запровадити це закон в життя було ретельно вивчено досвід в цьому питанні армій західноєвропейських країн – Франції, Австрії, Прусії.

Так, в армії Франції ще в 1808 році було видано декрет, за яким офіцери всіх родів військ не мали права одружуватись, не отримавши дозволу військового міністра. Такий дозвіл можна було отримати, якщо наречена мала придане, що давало 1200 франків щорічного прибутку. Крім економічних до нареченої висувалися серйозні моральні вимоги. Зовнішній вигляд та манери нареченої “мали відповідати чину офіцера та його місцю в суспільстві”. Окремі пункти декрету з часом уточнювались, але в цілому вимоги залишались дуже суворими. Так, в 1889 року право вступити до шлюбу офіцер отримував, якщо він мав на службі оклад не менше 5000 франків [3, с. 41].

В австрійській армії обмеження шлюбів для офіцерів існувало ще з 1750 року.

В пруській армії згідно з законом 1852 року дозвіл на одруження офіцера надавав сам король. Для цього офіцер мав подати документ про майновий стан, який засвідчував прибуток розміром не менше 2000 марок. Документ цей мав бути офіційно завіреним. При цьому офіцеру нагадували, що “перш ніж одружуватись, треба добре попрацювати над своєю освітою, розвинути свої здібності...”. Вважалося, що шлюб стримує такий розвиток.

У всіх вищезгаданих країнах від нареченої офіцера вимагалась беззаперечна моральність та гідне походження. Неприпустимим був шлюб з погано вихованою дівчиною низького походження. Суворо заборонялось одружуватись з коханкою [3, с. 42].

Закон про шлюб офіцерів армії Російської імперії вступив в силу в 1868 році. В подальшому він доповнювався, про що повідомлялося в наказах по військовому відомству та в циркулярах Генерального штабу.

Основними статтями закону про шлюби офіцерів були:

- Стаття 944. Генерали, штаб- та обер-офіцери, чиновники військового відомства та низчи військові чини, що бажають вступити до шлюбу, підлягають загальноприйнятим правилам про порядок отримання дозволу на шлюб.

- Стаття 945. Командир кожної окремої частини при наданні офіцером прохання про дозвіл на шлюб мав розглянути, чи є такий шлюб пристойним.

- Стаття 946. Офіцерам, які не досягли 23-річного віку, взагалі не дозволяється одружуватись. Тим, хто ще не має 28 років, шлюб може бути дозволений тільки при наявності майнової забезпеченості. Такою може бути майно нареченого або обох молодят. Це забезпечення має приносити прибуток не менше 250 крб. і може складатися як з нерухомого майна, так і різного роду цінних паперів....

Стаття 950. Вінчання офіцерів має здійснюватись головним чином полковим священиком [4, с 3–4].

В 1901 році наказом по військовому відомству в закон про шлюби офіцерів було внесено зміни. Ряд статей були прийняті в новій редакції., зокрема:

1. Право остаточного дозволу на шлюб надати начальнику дивізії.

2. При виявленні офіцером бажання одружитися це питання спочатку розглядає командир окремої частини. Він робить свої висновки щодо пристойності шлюбу і , якщо все відповідає існуючим вимогам, передає свій висновок на розгляд начальника дивізії.

3. Щоб шлюб було визнано пристойним, наречена має бути високої моралі та добре вихована. До уваги повинно бути взято й суспільне становище родини нареченої.

4. Перш ніж одружуватись офіцер має прослужити в тій частині, де це має відбутися, не менш ніж 2 роки.

5. Ті офіцери, хто отримує з казни менш 1200 крб. на рік, дозвіл на шлюб можуть отримати лише, якщо представлять документ про майнове забезпечення....

6. Офіцери-удовці, які мають малолітніх дітей, право на вступ до шлюбу можуть отримати без представлення документу про майнове забезпечення та незалежно від розміру державного утримання” [4, с. 16].

Як бачимо, офіцер міг одружитися тільки з доволу керівництва та полкового колективу. Той, хто одружувався без дозволу, підлягав дисциплінарному визиску та здебільшого відправлявся в запас. Крім встановленого рівня матеріальної забезпеченості від офіцера вимагалась висока моральність його нареченої. Традиції та закони держави не дозволяли офіцеру опускатися нижче ustalених норм. Такі вимоги виходили з того, що офіцерське середовище мало відповідний рівень виховання, моральних понять, зовнішніх манер. Як показує дослідження, офіцерська родина постійно знаходилась під контролем командування та офіцерської громадськості. До офіцерської дружини ставилися досить вимогливо. Вимоги були суворими. Ніколи не давався дозвіл на шлюб з акторкою оперети, циганкою з хору, на донці людини неблаговидної професії, наприклад, лихваря. Однак разом з цим, бідність нареченої, її національна приналежність не були перешкодою для позитивного вирішення питання про шлюб з офіцером.

Основні положення російського законодавства про шлюби офіцерства російської армії активно обговорювались як в суспільстві в цілому, так і в офіцерському середовищі безпосередньо. Особливого сумніву підлягали два основних положення закону: а). правомірність керівників давати офіцеру дозвіл на одруження, б). перевірка “пристойності” нареченої. В законі вказувалося: “Командир окремої частини вирішує питання про пристойність шлюбу, та, якщо він не побачить перешкод до його позитивного вирішення, то представляє свій висновок на розсуд начальника дивізії” [5, с. 171–172]. Офіцерське середовище турбував той факт, що така постановка питання ставить під сумнів рішення командира, воно може бути не підтримано. В свою чергу така ситуація є не на користь психологічному клімату та дисципліні в військовій частині, бо приводить до приниження командира полку, руйнуванню його авторитету. Але ж всім було зрозуміло, що саме командир краще за начальника дивізії знає своїх офіцерів. Ситуація таким чином була не на загальну користь – вища інстанція виконує роль “сліпого” виконавця закону.

Під ще більшу критику потрапила стаття закону “Про пристойність, високу моральність та вихованість нареченої”. П. Сапер, якій досліджував цю проблему на початку ХХ століття в брошурі “Офіцерський побут”, звертав увагу на уразливість права командира частини визначати ступінь моральності нареченої підлеглого йому офіцера. Виходило так, пише дослідник, що “не довіряючи особистому ставленню офіцера, командир має познайомитися з родиною потенційної нареченої. Дуже дивно покладати таку місію на командира частини, який і без того має безліч обов’язків. Крім того не кожний командир може розраховувати на свою прозорливість.... Але саме головне – увійти в положення батьків, донька яких знаходиться таким чином під наглядом та на випробуванні командира частини, в якій є на службі наречений.... Не даючи дозволу на шлюб, командир таким чином ображає родину нареченої...” [6, с. 7].

Вимоги щодо “пристойності” нареченої не спрощувались. Це лише обурення офіцерства. Офіцерська громадськість все більше не погоджувалась з принципами підходу до шлюбу представників цієї верстви населення, до їх родин. Одне з заперечень – це те, що закон посягає на гідність громадянина Російської імперії. Один із офіцерів писав в 1906 році в журналі *Офицерская жизнь*: “Я зробив свій вибір давно, вирішив питання про своє щастя цілком вільно, не боячись умовностей. На жаль, цьому щастю загрожує суворий закон, який виліплює одним тістом як сімейне життя, так і службу” [7, с. 414].

Уряд та військове відомство не могли не рахуватися з настроями офіцерів, і, як наслідок, в 1909 році в наказі № 134 військового міністра було визначено дещо інший підхід до шлюбу офіцерів. Наказ скасовував вимогу надавати документ про відповідне майнове забезпечення офіцерам, які не досягли 28-річного віку. Вирішення питання про пристойність шлюбу обер-офіцерів, попередньо-остаточний

дозвіл на шлюб передавалися на розсуд суду офіцерів. Право на остаточне вирішення питання про шлюб офіцерів надавалось командирі частини [8, с. 1325].

Створення молодим офіцером сім'ї ускладнювалось не тільки офіційними обмеженнями матеріального та морального характеру. Особливі труднощі становили умови служби офіцерів. Молодий підпоручик після закінчення учбового закладу досить часто потрапляв на службу в так звані “погані” полки, розташовані в провінції Російської імперії. Служба в таких частинах досить швидко перетворювалась на рутинне існування, наслідком якого здебільшого ставало пияцтво. Такі умови не сприяли не тільки шлюбу, а взагалі бажанню гідно проявити себе на службі. Іноді жалюгідне, безцільне існування штовхало офіцерів до самогубства [9, арк. 8].

В офіцерському середовищі досить розповсюдженим явищем, особливо серед командирів всіх рангів, було втручання дружин в службові справи чоловіків. Наслідком такого втручання були плітки, гуртківщина.

Поряд з метою створення високоморальної офіцерської родини, досить популярним серед вищого військового керівництва були висловлювання, що краще було б молодим офіцерам взагалі не мати власних родин, і тоді б вони мали змогу “24 години на дубу присвітити військовій службі”. В журналі “Офицерская жизнь” було надруковано оповідання “Женолюб”. В ній була показана позиція одного з генералів в цьому питанні. Генерал виносить догану офіцеру, який залізниць на шиккування з причини хвороби дружини. “Я завжди казав, що офіцер, одружуючись, робить велику невірну помилку! Офіцер не повинен одружуватись. В той час, коли він всі свої прагнення має спрямовувати на службу, коли він має працювати 24 години на добу – його відволікають.... Але в цю хвилину красномовство генерала було перервано, оскільки з'явився його вестовий та голосно відрепортував: “Дозвольте доповісти: пани ключа від великої скрині знайти не можуть, тому наказали Вам сей же час прийти до дому!” ... Генерал поперхнувся...” [10, с. 261].

Не зважаючи на критику з боку громадськості, закон про шлюби офіцерів продовжував існувати. На початку ХХ століття почастишали випадки прохань від офіцерів дозволити їм одружитись в обхід закону. За ігнорування офіцерами цього закону покарання здебільшого обмежувалось дисциплінарним визиском. Щоб утримати ситуацію уряд та військове відомство вирішили підключити священний Синод. Командуючий військами Одеського військового округу, звернувши увагу на те, що в межах його округу останнім часом почастишали випадки одруження офіцерів без дозволу керівництва, в 1906–1908 роках направив клопотання про підтвердження православному духовництву заборони вінчати тих офіцерів, котрі не представлять дозволу від керівництва на шлюб [10, с. 1242].

Обговоривши подане клопотання і прийнявши до уваги, що закон забороняє особам, які перебувають як на військовій, так і на цивільній службі, брати шлюб без дозволу їх керівництва, а також маючи на увазі, що випадки вінчаній офіцерів без

дозволу їх командирів спостерігається і в інших місцях, священний Синод постановив “зобов’язати єпархіальне керівництво вжити заходів до ретельного дотримання підлеглим їм духівництвом вище висловленої вимоги закону” [11, с. 1242].

В цілому можна стверджувати, що більшість командирів різного рангу та офіцерська громадськість закон про шлюб офіцерів вважали документом сумнівної вартості, який позбавляє “вільного доступу до того, що є необхідною потребою і природнім правом кожного громадянина” [12, с. 415]. “І можливо, – стверджував на сторінках журналу “Офицерская жизнь” штаб-офіцер П. Измольев, – в недалекому майбутньому ми будемо дивуватись, як могли ми втручатися в справи суцього особисті, такі, як шлюб” [12, с. 414].

Таким чином, можна констатувати, що керівні кола Російській імперії відводили офіцерському корпусу вагоме місце в житті суспільства, надавали особливого значення не тільки професійній підготовці офіцерських кадрів, але й висували високі вимоги до родини офіцерів, зокрема їх наречених та дружин. Але спроби такого роду втручання в особисте життя офіцерів не могли не викликати негативної реакції у представників офіцерства та громадськості в цілому. Ситуація вимагала пошуку інших, більш цивілізованих засобів підтримання високої моралі та благополуччя офіцерських родин.

Л і т е р а т у р а :

1. Волков С.В. Русский офицерский корпус. – М., 1993. – 368 с.
2. Панов І.М. Офіцерський корпус Зболених сил Росії в роки Першої Світової війни: автореф. дис...канд. іст. наук / К., 1999. – 17 с.; Клоков А.В. Офицерский корпус в истории России XX века: автореф. дис... докт. ист. наук / М., 2003. – 47 с.; Соловьев В.В. Основные направления строительства русской армии в последней четверти XIX ст.: автореф. дис... докт. ист. наук / М., 2003. – 45 с.
3. Очерк бывших и действующих законоположений о браках офицеров В России, Франции, Австрии и Пруссии. – Спб., 1898.
4. О браках офицеров. – Спб., 1903.
5. Наставление к самодисциплине и самовоспитанию. Собрание писем старого офицера к своему сыну. – М., 1900.
6. Сапер В. Офицерский быт. (Современные вопросы). – Спб., 1902.
7. Офицерская жизнь. – 1906. – № 49–50.
8. Офицерская жизнь. – 1909. – № 19–20.
9. Державний архів Російської Федерації. – Ф. 678. – Од. збр. – 461.
10. Офицерская жизнь. – 1912. – № 17–18.
11. Офицерская жизнь. – 1909. – № 184–185.
12. Офицерская жизнь. – 1908. – № 99–100.